

УДК 811.161.2 (091)"13/14"(049.32)

О.І. Ніка

Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, м. Київ

ПУБЛІЦИСТИЧНИЙ ДИСКУРС І ЛІТЕРАТУРНА НОРМА

Рецензія на монографію: **Коць Т.А. Українське
слово в пресі кінця ХІХ – початку ХХІ ст.: динаміка
літературної норми.** Київ, 2018

Дослідження публіцистичного (за іншою термінологією, мас-медійного) дискурсу найбільшою мірою відображає інноваційні процеси, що фіксують змінюваність стандартизованої мови, переважання функційних змін над системними, їх соціокультурну детермінованість. Нові тенденції інтенсивно виявляються в українській літературній мові кінця ХХ ст. — початку ХХІ ст., що потребує ґрунтовного переосмислення та оцінки.

Мовна змінюваність відображає як внутрішню тяглість, здатність активізувати мовні варіанти, що вже функціонували в попередні періоди, так і розвиток можливостей мови, інтенсивну розбудову її лексичного й фразеологічного складу. Творення текстів, зокрема публіцистичних, увиразнює динаміку літературної норми, що виявляється у виборі лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних засобів, а також фонетичних і правописних. Відповідь на питання про мовний вибір потребує врахування різних часових зрізів.

У рецензованій монографії дослідниця обрала значний часовий проміжок, що охоплює різні періоди історії української літературної мови, і, відповідно, становлення

© О.І. НИКА, 2019

й розвитку публіцистичного стилю. Порівняння різних періодів має значення для фіксації варіантів, їх історичної перспективи та актуалізації — саме цьому і сприяє зіставлення функціонування українського слова в публіцистиці кінця ХІХ — початку ХХІ ст. Т.А. Коць переконливо та аргументовано визначає актуальність праці: «усі функціонально-стилістичні й нормативно-стилістичні дослідження синхронно висвітлюють тенденції конкретних часових періодів і не дають цілісного уявлення про публіцистичний стиль як сегмент історії літературної мови. Нового комплексного і системного тлумачення потребують мовні механізми впливу цього функціонального різновиду на мовну свідомість від кінця ХІХ ст. і до 90-х років ХХ ст.» (с. 14).

Рецензоване дослідження виконане в галузях лінгвостилістики, історії української літературної мови, із застосуванням понять і термінів когнітивної лінгвістики та дискурсології. Одне з основних понять когнітивної лінгвістики — мовна свідомість — продуктивно застосовується для вирішення поставлених у монографії завдань: з'ясувати «мовні механізми впливу публіцистичних текстів на суспільну і національно-мовну свідомість» (с. 16). Цьому присвячена окрема структурна частина монографії «Публіцистичний стиль як джерело дослідження мовної свідомості» (с. 35 — 46).

У термінологічному виборі дослідниця послідовно використовує «публіцистичний стиль», розрізняє поняття «публіцистичний стиль» / «мова преси» (синонімічні до них — «мова періодичних видань», «мова публіцистики») і «засоби масової комунікації». Під першим авторка має на увазі «функціональний різновид літературної мови», тоді як сферу реалізації стилістичних можливостей цього стилю окреслює терміном «засоби масової інформації». Розуміння того, що творення публіцистичного тексту зумовлене дискурсивною ситуацією, особливостями взаємодії автора і реципієнта, визначає доречність терміна «публіцистичний дискурс».

Виконана в лінгвостилістичному вимірі рецензована праця, як і належить сучасному науковому пошуку, відповідає принципам інтегративності та холистичності (цілісності), характеризуючи взаємозв'язок і взаємозумовленість мовної свідомості, аксіології, соціальних чинників і мовного розвитку, творення стильового різновиду літературної мови — публіцистичного та динаміки літературної норми.

У першому розділі монографії — «Теоретичні засади вивчення публіцистичного стилю як функціонально-стильового різновиду літературної мови» — докладно схарактеризовано дослідження з лінгвостилістики та історії української літературної мови, в яких визначено особливості вивчення публіцистичного стилю у двох напрямках — нормативно-стилістичному та функціонально-стилістичному.

Як уже зазначалося, соціальна зумовленість розвитку цього стилю активує терміни когнітивної лінгвістики («мовна свідомість»), аксіологічної лінгвістики («цінності», «оцінність»), акцентування на соціодинамічних параметрах текстів, що входять до сфер соціолінгвістики та комунікативістики. Слушним є міркування авторки, що «визначити

параметри формування, розвитку, динаміки стильових засобів публіцистичного стилю, способи їх вербалізації неможливо без детального аналізу феномена «мовної свідомості», лінгвостилістичної категорії «оцінності» (с. 11).

Логічно вмотивованим є вибір терміна «мовна свідомість», що проєктується на динаміку публіцистичного стилю та літературну норму української мови. Дослідниця розкриває тлумачення цього терміна в сучасній лінгвістиці, розрізняючи, услід за С.Я. Єрмоленко, індивідуальну й суспільну мовну свідомість: «оскільки мовна свідомість існує в індивідуальній і суспільній формах, то маємо наголосити, що літературна норма відбиває суспільну мовну свідомість і водночас засвідчує стійкість, стабільність, автоматизм норми в індивідуальній мовній свідомості» (с. 45).

Т.А. Коць також ураховує активізацію комунікативного напрямку вивчення публіцистичних текстів у сучасній лінгвістиці, що акцентує увагу на їхній прагматичній спрямованості, досягненні мовленнєвого впливу, специфіці реалізації категорій. Нові тенденції в лінгвістиці також виявляються в дослідженні публіцистичного дискурсу як когнітивно-комунікативного явища, що характеризує особливості процесу текстотворення, зумовленого дискурсивними чинниками, з'ясування вияву дискурсивних категорій, їх взаємозв'язку й зумовленості.

У монографії розбудова понять про публіцистичний стиль і літературну норму актуалізується за аксіологічним та часовим вимірами, де під аксіологічним критерієм розуміється «відібраність і закріпленість реалізацій в процесі комунікації» (с. 55). На думку дослідниці, цей критерій «був визначальним на початку ХХ ст. — у період формування літературного стандарту» (с. 55).

У ширшому плані — «мовна норма в будь-який історичний період розвитку літературної мови є виразником цінностей доби, які змінюються і стають регулятором мовної поведінки суспільства» (с. 56), що диктує вибір мовних варіантів. Ціннісний підхід увиразнює динаміку оцінності, зокрема в мові публіцистичного стилю. У цьому розумінні аналізується оцінність як семантико-стилістична категорія та — опосередковано — як явище аксіологічної лінгвістики, що відбиває залежність оцінної семантики від ціннісних настанов соціуму.

У другому розділі «Становлення публіцистичного стилю в кінці ХІХ — на початку ХХ ст.» увагу сфокусовано на обговоренні засад розвитку української періодики, зафіксовано основні видання та їхню тематику, відображено творення прескриптивної норми, деталізовано лексичні інновації, апробовані на сторінках газет початку ХХ ст., із певним продовженням функціонування частини цих слів, (ре)активованих у сучасному лексиконі.

В історії української літературної мови вивчення публіцистичного стилю кінця ХІХ — початку ХХ ст., тобто періоду його становлення, репрезентовано у працях М.А. Жовтобрюха. У них уперше узагальнюється жанровий розвиток публіцистичного стилю української мови в період формування її стильової систематики, розвиток літературної норми.

У монографії «Українська мова в першій половині двадцятого століття: стан і статус (1900 — 1941)» об'єктивація літературної мови, як і публіцистичного стилю зокрема, здійснюється в соціолінгвістичному викладі. Ю. Шевельов розкриває корельованість цього стилю тогочасними уявленнями про українську мову, її соціальні та територіальні виміри, залежність від освіти: «Сучасники згадують також труднощі з мовою як одну з причин неширокого розповсюдження української преси. Опанувати літературну мову допомагає наука в школі та мовна практика інтелігенції. Ні того, ні того не існувало для української мови, яка тільки не відірвалася (чи перебувала в стадії відриву) од сільських мовних першоджерел» (Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття: стан і статус (1900 — 1941). *Сучасність*. 1987. С. 49 — 50).

Часто питання про мову публіцистичного стилю, як це було в працях М. Гладкого, зводилися до проблем культури мови, творення літературної мови загалом, а не тільки стильової норми. У праці «Наша газетна мова» він так характеризує сучасний для нього стан мови: «на плечі нашого газетяра-журналіста покладається не аби-яка вага — він фактично повинен бути за організатора, а часто й за творця культурної української мови (розрідження автора — М. Г.)» (Гладкий М. Наша газетна мова [Електронна копія]: проблема газет. мови, лексика, синтакса, фразеологія, суть попул. викладу, стилістика як праця газетяра-журналіста. Київ, 1928. С. 7).

Ці дослідження є знаковими для студіювання історії публіцистичного стилю та історії літературної мови українців. Значні часові зрізи уможливають встановлення та аналіз тенденцій динаміки літературної норми. На основі деталізованих описів одного часового зрізу (чи кількох суміжних періодів) здійснюється порівняння функцій мовних одиниць і відзначення тяглості чи змінюваності літературної норми, вибір реалізацій у стильовому різновиді національної літературної мови. У цьому сенсі статичний аналіз періоду переформатовується на динамічний, із відзначенням константного та релятивного, традицій та інновацій.

Соціокультурний контекст літературної мови початку ХХ ст. умотивовує вибір тем про зв'язок мовної норми й освіти, про обговорення на сторінках української періодики стильової норми сакрального стилю.

У третьому розділі системно проаналізовано динаміку словотвірної номінації з виокремленням основних тенденцій в іменниковому словотворі (на початку ХХ ст., у 40 — 80-х рр. ХХ ст.), у прикметниковому словотворі (10 — 30-х рр., 40 — 80-х рр., а також із початку 90-х рр. ХХ ст.), у словотворі дієслова (на початку ХХ ст., у 40 — 80-х рр. ХХ ст.). Сучасні тенденції у словотворі української мови репрезентовані в дослідженні Л.П. Кислюк (Кислюк Л.П. Словотвірна номінація в сучасній українській мові: система — узус — ідіолект: автореферат дис. на здобуття наукового ступеня д-ра філологічних наук. Київ, 2018).

На нашу думку, на окрему увагу заслуговує структурна частина монографії «Становлення дієприкметникової і дієприслівникової парадигм»,

в якій відображено функціонування дієприслівників та дієприкметників в українській мові початку ХХ ст. Частина наведених прикладів відображає синтаксичні/морфологічні зміни, що відбувалися ще у старий період української мови та були продовжені в новий час. Ця тема потребує окремого вивчення в широкому діахронному плані, як і простеження впливу народної та фольклорної мови на становлення літературної норми українців. Функціонування зазначених форм стандартизується саме на початку ХХ ст., і таке обмеження активних дієприкметників пролонгується в сучасній нормі.

Т.А. Коць, характеризуючи особливості дієприкметникових форм в українській мові, покликається на працю М.Ф. Сулими «Українська фраза» (1928). У науковому доробку М.Ф. Сулими є стаття «Дещо про зниклі дієприкметники (Уваги та матеріяли)», де він звертає увагу, що «в сучасній і стародавній українській народньо-масовій мові немає дієприкметників теперішнього часу прямого стану на *-чий, -щий*, минулого часу прямого стану на *-ший* і теперішнього часу страдального стану на *-мий* (скорочене написання слів і курсив автора – М. С.)» (Сулима М. Дещо про зниклі дієприкметники (Уваги та матеріяли). *Червоний шлях*. 1927. № 5 (50) (травень). С. 145). Цитовану тут працю М.Ф. Сулими також доцільно врахувати у списку використаної літератури.

Динаміка морфологічної норми деталізується за вираженням граматичної категорії роду. Різні підходи до стандартизації детально проаналізовані на основі іменникової парадигми початку ХХ ст. та у 40 — 80-х рр. ХХ ст., функціонуванні форми кличного відмінка у другій половині ХХ ст., унормуванні числівників і займенників у зазначені періоди.

Змінюваність синтаксичної норми, відображена в різних синтаксичних одиницях, демонструє вплив/взаємодію діалектних варіантів на стандартизацію. Зокрема, цілком закономірно відзначається функціонування в мові публіцистичного стилю складнопідрядних речень мети, причини та умови (с. 212). Серед наведених ілюстрацій фіксуються асиметричні синтаксичні конструкції, які є результатом синтаксичної деривації, що варто уточнити в теоретичному викладі.

Нові тенденції нормування лексики узагальнено в підрозділі «Літературна норма і сучасні глобалізаційні процеси».

У четвертому розділі монографії Т.А. Коць з'ясувала динамічні параметри оцінності в публіцистичному стилі української мови. Засобами її вираження є різні мовні одиниці, що набувають трансформацій, функціонуючи в текстовому середовищі.

У публіцистичних текстах така динаміка простежується за періодами: початку ХХ ст., 30 — 50-х рр., 60 — 80-х рр. ХХ ст., кінця ХХ — початку ХХІ ст. Для кожного з них є релевантними (чи нерелевантними) такі поняття, як *народ, нація, українці, Україна*, що відображають політичні, культурні погляди соціуму. Зокрема, до ядрових понять новітнього часу належать: *Україна, народ, влада, духовні цінності (мова і моральні чесноти), матеріальні цінності*, що повно описано в окремих структурних

частинах монографії. Ці поняття транслиують парадигму цінностей у сучасному соціумі, впливають на породження нових смислів. У монографії розкривається оцінна функція прецедентних висловів — національних чи універсальних, які трансформуються у мові преси, набуваючи нових смислів.

У викладі дослідженого матеріалу Т.А. Коць чітко розмежовує аксіологічний та оцінний виміри, що взаємозумовлені й взаємодоповнювані. Як підсумовує авторка, «публіцистичний стиль в аспекті аксіології — це сукупність апеляцій до колективних культурних, ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи<...> Оцінність у мові преси виявляється в оновленій структурі та семантиці лексичних компонентів, стилістичній маркованості синтаксичних одиниць» (с. 307 — 308).

У п'ятому розділі монографії «Взаємодія публіцистичного стилю з іншими функціональними різновидами літературної мови» узагальнюються окремі тенденції змінюваності літературної норми у словотворі іменників, морфологічна редукція форм двоїни, вибір імператива та його морфологічних варіантів.

Монографія Т.А. Коць відображає ідеї наукової школи члена-кореспондента, професора, завідувача відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики Інституту української мови НАН України С.Я. Єрмоленко. Це дослідження є вагомим внеском у розбудову функційної стилістики, медіалінгвістики, прескриптивного мовознавства, історії української літературної мови, історії українського мовознавства.

Сучасні тенденції до змін літературної норми доцільно врахувати у процесі написання підручників і посібників із навчальних дисциплін «Сучасна українська літературна мова» («Лексикологія та фразеологія», «Словотвір», «Морфологія», «Синтаксис»), «Стилїстика», «Історія української літературної мови», а також спецкурсів зі стилістичної та історико-лінгвістичної проблематики. Фактологічний матеріал, дібраний із різночасових періодичних видань України, може бути зафіксований у лексикографічних працях, словниках-довідниках із культури мови, словниках трансформованих фразеологізмів, прецедентних висловів в українськомовних публіцистичних текстах.

Наприкінці монографії розкрито дефініції термінів, які застосовуються в дослідженні (Ключові поняття, с. 380 — 381), що є важливим для теоретичної розбудови основних термінів і розуміння їх дослідницького потрактування.

У рецензованій праці зафіксовано, що «джерельною базою дослідження є друковані періодичні видання різноманітної тематики та ідеології, які охоплюють усю територію сучасної України від кінця ХІХ і до початку ХХІ століть» (с. 15). Наприкінці монографії подаються списки використаних джерел, що згруповані за різними періодами: кінець ХІХ — 30-ті рр. ХХ ст., 40 — 80-ті рр. ХХ ст., 90-ті рр. ХХ ст. — початок ХХІ ст. (с. 382 — 384).

У списку використаної літератури наводяться обидві монографії М.А. Жовтобрюха: «Мова української періодичної преси (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)» (1970) і «Мова української преси» (1963). Щоправда, в назві другої монографії цього автора є ще уточнення хронології: «Мова української преси (до середини дев'яностих років ХІХ ст.)».

Перспективи дослідження — у дослідженні фонетичної та правописної норм у мові преси, а також вивченні жанрів публіцистичного стилю, застосуванні дискурсивного підходу до з'ясування текстотвірних процесів, розкритті дискурсивної модальності, евіденційності, персуазивності (достовірності/недостовірності) та ін.

Вважаємо, що рецензована монографія «Українське слово в пресі кінця ХІХ — початку ХХІ ст.: динаміка літературної норми» Тетяни Коць є логічним продовженням вивчення історії публіцистичного стилю у взаємодії мовних і соціальних, культурних векторів розвитку літературної історії української мови як текстового виразника літературної норми та виявлення мовного вибору українців. Новим є охоплення значного часового виміру — понад століття, що дає можливість описати «рух» варіантів у публіцистичному дискурсі, схарактеризувати інновації в лексичній нормі та менш відкритих до змін — словотвірній, морфологічній, синтаксичній. Динаміка мовної норми схарактеризована системно, із фіксацією різних варіантів, які забезпечують еластичну стабільність літературної мови, з урахуванням взаємодії прескриптивного та дескриптивного підходів, відповідності стильовим можливостям. Важливість праці Т.А. Коць полягає у встановленні основних тенденцій змін, що також має перспективи для прогнозування мовних явищ, вибору варіантів української літературної мови.

Рецензію отримано 14.01.2019

O.I. Nika

Institute of Philology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

PUBLIC DISCUSSION AND LITERARY STANDARD

Review of the monograph by *Kots T.A.* (2018). Ukrainian word in the press at the turn of the XIX — and early XXI centuries: the dynamics of the literary norm. Kyiv: Dmytro Burago Publishing House (in Ukr.)

The review of new monograph by T.A. Kots “Ukrainian word in the press of the late XIX — early XX centuries: the dynamics of literary norm”. The importance of labor for the history of the Ukrainian language, in its theoretical meaning for Ukrainian linguistic stylistics, is emphasized. The concept of diachronic analysis of monographic research is considered in detail.

Keywords: *journalistic discourse, history of literary language, literary norm, word-formation norm, morphological norm.*